

LEERPLAN

Esthetica

(algemeen vak - lestijd: 1, 1.5 of 2 uur per week)

Secundair Onderwijs - III^{de} graad - Studierichting Rudolf Steinerpedagogie

ingediend door: Federatie van Rudolf Steinerscholen in Vlaanderen vzw
lid van de European Council for Steiner Waldorf Education
p/a Nachtegaalstraat 8
2060 Antwerpen
03/213 23 33
steinerscholen@telenet.be

datum: 28 februari 2006

Inhoud

1. Beginsituatie.....	3
2. Doelstellingen.....	4
2.1. Inleiding.....	4
2.2. Algemene doelstellingen.....	6
2.2.1. Voor het eerste jaar van de derde graad.....	6
2.2.2. Voor het tweede jaar van de derde graad.....	6
2.3. Leerplandoelstellingen.....	9
2.3.1. Kunst van de klank – het eerste jaar van de derde graad.....	9
2.3.2. Kunst van de ruimte – het tweede jaar van de derde graad.....	10
3. Leerinhouden.....	14
3.1. Het eerste jaar van de derde graad: Muziekgeschiedenis.....	14
3.2. Het tweede jaar van de derde graad: Architectuurgeschiedenis.....	15
3.3. Beeldende en plastische kunst (facultatief).....	17
4. Minimale materiële vereisten.....	18
5. Evaluatie.....	18
6. Pedagogische en didactische wenken	19
7. Bibliografie.....	21

1. Beginsituatie

Om ten minste twee redenen is het vak Esthetica niet nieuw voor de leerlingen van de derde graad.

- 1) Reeds in de lagere school en in de eerste en tweede graad van het secundair onderwijs hebben zij vanuit een zekere vanzelfsprekendheid met kunstbeoefening leren omgaan: tekenen, schilderen, dichten, reciteren, bewegen, euritmie, toneelspelen. Vanuit de muzieklessen kennen de leerlingen al heel wat vocale en instrumentale muziek. Sommige muziekvormen (canon, fuga, ...) en bepaalde muzikale begrippen (imitatie, homofoon, polyfoon, ...) werden binnen de muzieklessen al aangevoeld en verduidelijkt. Door de verhaalinhouden uit de lagere school en de geschiedenislessen hebben de leerlingen reeds kennis gemaakt met grote architectuurvoorbeelden zoals piramides, tempels, kathedralen. In de lessen P.O. hebben ze al heel wat plastische vaardigheden verworven die van pas komen bij het omgaan met architectuur zoals waarnemend tekenen en perspectieftekenen en hebben ze plastische kwaliteiten van vormen verkend.
- 2) In de tweede graad kregen de leerlingen reeds Esthetica. Daar werd vooral het oog als zintuig geoefend in het waarnemen van kleuren. In het waarnemen en bestuderen van beeldhouwwerk werd ook het zintuig geoefend dat ons in staat stelt beweging tot vorm (mee) te scheppen, d.w.z.: door de oefening van de bewegingszin is de vormkracht in de jonge mensen sterker ontwikkeld. In het tweede jaar van de tweede graad werd vooral het oor geoefend: de woordkunst verloopt in de tijd. Het bijkomend vormelijk, ruimtelijk aspect wordt pas zichtbaar bij de lectuur. Poëzie maakt voor de luisteraar/lezer de toegang tot imaginaire werelden mogelijk. Het strikt causale denken en encyclopedische kennen van de pubers worden kunstzinnig verruimd door het beeldend denken. Dit beeldend denken roept bij iedere mens denkbeelden op die anders zijn en kunnen veranderen. Met die rijkdom aan ervaringen beginnen de leerlingen in de derde graad. Ze zullen nu opnieuw oor, oog, bewegingszin oefenen maar op een ander niveau.

Leerlingen die niet uit een Rudolf Steinerschool komen, kunnen op dit gebied een achterstand hebben. Ook wat het vormgeven van de schriften betreft zal er zeker een achterstand bestaan. Het is de taak van de leerkracht na te gaan hoe groot deze achterstand is en of en hoe hij kan worden geredieerd. Grote inhaalmanoeuvres hoeven echter niet ondernomen te worden om de doelstellingen van het vak te kunnen bereiken. Naarmate de leerlingen ouder worden, is er immers geen sterker onderscheid tussen leerlingen van de Steinerschool en leerlingen die van een andere school komen dan tussen leerlingen van de Steinerschool onderling wat artistieke vaardigheden betreft.

2. Doelstellingen

2.1. Inleiding

In een tijd waarin (zelf)vernietiging, versplintering en chaos duidelijk zichtbaar aanwezig zijn, kunnen de ervaring van de mens als een zich ontwikkelend, scheppend wezen en de beleving van schoonheid in al haar diverse vormen en kunstuitingen een belevende, enthousiasmerende, voedende en vooral opvoedende waarde hebben. De leerlingen in contact brengen met grote werken uit het gebied van plastische kunsten, dichtkunst, muziek en architectuur (zie ook het leerplan *Esthetica* voor de tweede graad), hen inzicht bijbrengen over hun ontstaan, hun compositie, hun kunstzinnige kwaliteiten en de wetmatigheden die eraan ten grondslag liggen, lijkt ons dan inderdaad ook van 'hoge waarde'. De levende begrippen die aan kunst kunnen worden ontwikkeld, begeleiden de mens gedurende zijn hele leven.

In haar autobiografie *Den Wolf umarmen* beschrijft de Duitse auteur Luise Rinser hoe ze eens een bezoek bracht aan een gezin dat volledig in armoede vervallen was. Er heerste niet alleen gebrek aan de meest elementaire middelen van bestaan. Ze zag er een gezin dat zich had neergelegd bij de doffe ellende en geen inspanningen meer leverde om eruit te geraken: vuil, stank, wanorde, een verwaarloosd hoogzwanger meisje en op een nachtemmer een kind met eczeem aan zijn hoofd. Ze schrijft dat deze aanblik haar in een innerlijke crisis bracht die ze nooit helemaal te boven is gekomen.

Onmiddellijk daarop vervolgt ze hoe ze, toen ze wegens een door de nazi's opgelegd beroepsverbod zelf in zeer armoedige omstandigheden moest leven, er toch steeds voor zorgde dat de tafel mooi gedekt was, ook al was er in de borden maar heel dunne soep van roggemeel en wilde kruiden of brandnetelspinazie. Want, zo besluit ze de paragraaf, "het schone behoort tot de waardigheid van de mens. Waar het wordt opgegeven, begint de zelfvernietiging. Het schone is een hoge waarde. Ik heb altijd begrepen wat Plato bedoelde wanneer hij het ware, het goede en het schone in één adem samen noemt. De drie zijn één."¹

Het vak *Esthetica* heette in het oorspronkelijk leerplan van Rudolf Steiner in 1919 *Kunstunterricht*, kunstonderricht. In feite is dit een juistere benaming voor het vak: de leerlingen leren over kunst en kunstenaars: de geheimen van de schoonheid van plastische kunst en woordkunst (in de tweede graad), van muziek en architectuur (in de derde graad). De historische benadering is een van de hulpmiddelen om een evolutie te laten begrijpen. Deze benadering is alleen in het eerste jaar van de tweede graad duidelijk aanwezig. In de andere leerjaren kan men ook een heel andere benadering kiezen.

---

¹ RINSER, L., *Den Wolf umarmen*, S. Fischer Verlag, p. 233.

In de Steinerscholen wordt dus duidelijk voor een *thematische benadering* van het vak Esthetica gekozen. In een schema kan deze benadering als volgt worden weergegeven:

leerjaar	thema	methode	menskundige aspecten	dimensie
<i>1ste lj. 2de gr.</i>	de kunst van het beeld en van de kleuren	exemplarisch-historisch, en waar mogelijk biografisch	gebonden aan de voorstelling	in de ruimte
<i>2de lj. 2de gr.</i>	de kunst van het woord	verkennend en oefenend	gebonden aan de verbeelding van voorstelling en gevoelens	in de tijd
<i>1ste lj. 3de gr.</i>	de kunst van de klank	exemplarisch en luisterend	niet gebonden aan de voorstelling, wel aan stemmingen	in de tijd
<i>2de lj. 3de gr.</i>	de kunst van de ruimte	verkennend en oefenend	verbonden met beweging & rust (gaan + staan) + ingrijpen in de natuur	in de ruimte

2.2 Algemene doelstellingen

2.1.1. Voor het eerste jaar van de derde graad

Nietzsche karakteriseerde deze leeftijdsfase als volgt: “Vooral in de jeugdijaren spiegelt bijna elke persoonlijke gebeurtenis zich in een dubbele glinstering, als ‘exemplificatie’ van een dag-dagelijksheid en tegelijkertijd van een eeuwig, verbazingwekkend en verklarenswaard probleem. In deze leeftijd, die zijn ervaringen ook met metafysische regenbogen omringd ziet, heeft de mens een helpende hand hoognodig, omdat hij zich plots en bijna instinctief van de tweevoudige zin van het bestaan heeft overtuigd en de vaste grond van tot dusver aangekleefde maar voorbijgestreefde opvattingen verliest.”

De leerlingen zijn op deze leeftijd zeer gevoelig voor dilemma's, voor polariteiten en ze gaan graag in op filosofische thema's. Bij de esthetica van de muziek kan het begrippenpaar Apollinisch - Dionysisch een basis zijn om de muziek vanuit deze zielengesteldheid te bekijken. Elke leerling vindt immers op een bepaalde manier aansluiting bij deze twee begrippen en bij zijn eigen zielenleven om de moeilijk bespreekbare karakteristieken van het wezen van de muziek toch ergens te 'duiden' en werkelijk te grijpen. Vaak kennen zij deze polariteiten al vanuit de Esthetica in de tweede graad (poëtica). Het werken met polariteiten gaat trouwens mogelijke verstarring tegen en mondt uit in een veelvoudige benadering waarbij het ene nooit los gedacht wordt van het andere. Uiteraard zal elke leerkracht exemplarisch te werk gaan en proberen vanuit de veelheid aan muzikale getuigenissen juist die uit te zoeken die deze polariteit hoorbaar maken.

Het Apollinische staat dan voor helderheid, voor het gevormde en het afgeronde, voor die kracht die het geschapene met eerbied tot voleinding brengt. Het Apollinische is dus wat aan kracht nog werkzaam is vanuit het verleden en tot in het heden daadwerkelijk vormend aanwezig is. Componisten die dus alle verworvenheden van hun tijd tot een zuiver geheel versmelten, zou je Apollinisch kunnen noemen.

De Dionysische krachten daarentegen zijn verbonden met de aardse, natuurlijke werkelijkheid en met de toekomstbeelden van de mens zelf. Dionysisch zijn die musici die juist nieuwe impulsen uitsturen naar de volgende generatie. Zo wordt een stijlverandering niet gezien als een toevallige samenloop van omstandigheden maar als een direct gevolg van het werk en de aspiraties van een bepaald componist.

Er zijn vakoverschrijdende verbanden te leggen met inhouden uit de lessen Nederlands (drama, poëtica), Muzikale en Plastische Opvoeding.

2.1.2. Voor het tweede jaar van de derde graad

Het vak Esthetica in het tweede jaar van de derde graad zou een bekroning en samenvatting moeten zijn van de in de voorbije jaren opgedane belevingen. Omstreeks het bereiken van het 18e levensjaar voltrekt zich bij de jonge mensen nog één keer een belangrijke ontwikkelingsstap in

het rijpingsproces van hun belevenis- en oordeelskrachten. In de verschillende wetenschapsgebieden, in Wiskunde en Fysica, in Geschiedenis en Literatuurgeschiedenis, werd hun visie op de mensheidsontwikkeling verduidelijkt. Hierdoor kan hun relatie tot kunst verdiept en verbreed worden.

Het verwerken van esthetische begrippen in het eerste jaar van de derde graad heeft in eerste instantie een verrijken van het innerlijk beoogd. Nu richt de blik zich weer naar buiten, naar die kunstuitingen waarin de mens zich het sterkst met de ruimte verbindt door middel van aardse materie. De architectuur stuit hier onmiddellijk op de strengste fysische wetmatigheden: de *vrije scheppingsdrang* moet zich met de *strengste wetmatigheid* verbinden. Zo kan bij een schilderij bijvoorbeeld een 'valse' verhouding van figuren en/of kleuren nog harmonisch werken, maar een 'valse' of 'onnauwkeurige' vereniging van de massa kan het instorten van een gebouw tot gevolg hebben. Wanneer men binnen de architectuur kiest voor het totale 'vrije' en 'ongebundene', kiest men sowieso voor een catastrofe.

Wanneer men zich met laatstejaars over de architectuur buigt, moet men daarin noodzakelijkerwijze de technische zijde van de bouwkunst betrekken. De leerlingen die ook in hun lagere school Rudolf Steinerpedagogie hebben gevolgd, hebben in de derde klas reeds zelf mortel bereid en misschien een muurtje gemetseld. Later zagen ze in de geschiedenislessen beelden van piramides, tempels en kathedralen. Nu moeten deze jonge mensen de samenwerking van de krachten vatten waardoor deze bouwwerken tot stand kwamen. Hun interesse moet geleid worden naar het bouwproces zelf. Als men begrijpt hoe rondbogen tot stand komen, hoe gewelven opgericht worden en hoe een dakgebinte tot stand komt, dan vormt men het denken op een gezonde manier naar de buitenwereld toe. Op deze manier wordt een 'praktische' zintuiglijkheid ontwikkeld. De confrontatie met grote bouwwerken werkt in op het wilsgebied. Die krachten, waardoor het lichaam van de mens zich opricht, worden aangesproken. Eigenlijk kan men het zich niet permitteren om met een onverschillige, nonchalante houding doorheen de zuilen van een Griekse tempel of doorheen de pijlers van een middenschip van een kerk te slenteren.

Wij ervaren deze 'oprichtingsdrang' wanneer we doorheen deze betekenisvolle historische gebouwen wandelen niet alleen bij onszelf. Ook bij andere bezoekers merken we dezelfde reflex. Zo zijn alle betekenisvolle gebouwen levendige uitdrukkingen van een wil tot 'gemeenschapszin'. Elk gebouw werkt in op welbepaalde sociale impulsen binnen een gemeenschap. Zo omringt de kathedraal de christelijke gemeenschap en het hoftheater van de 17^e eeuw toont ons het standenonderscheid in het gezelschap. De leerlingen moeten vertrouwd gemaakt worden met de opdracht van onze tijd zoals het bouwen van zalen, gemeenschappelijke ruimten en fabriekshallen die beantwoorden aan de sociale impulsen van onze eeuw.

Men kan bij aanvang van de architectuurperiode de vraag oproepen uit welke krachten de allereerste betekenisvolle grote gebouwen dan wel ontstaan zijn, op een moment dat het statische berekenen nog onbekend was. De vergelijking met het kleine kind dat zich leert oprichten en lopen dringt zich op. Zoals het 'ik' van het kleine kind in het diepste onderbewustzijn de mechaniek van het beenderenskelet doordringt, zo leeft de nog niet door intellect 'bekrompen' ziel van de bouwers voort in de statische kwaliteit van de bouwelementen. Uit de 'tempelbouw' van het menselijke lichaam putte de architectuur de kracht voor haar scheppingen. Zo'n instinctieve bouwkunst leeft verder bij vele natuervolkeren.

Het is dus heel belangrijk ook de technische problemen van een gotisch kruisribgewelf grondig en nauwkeurig waar te nemen en hierover na te denken met de leerlingen. Dit denkproces versterkt de intelligentie en zorgt ervoor dat het aanschouwen niet beperkt blijft tot het waarnemen van enkel en alleen de uiterlijke schijn.

In een ontwerp oefening kan dit alles tenslotte aan den lijve ondervonden worden. De vrije scheppingsdrang van de leerlingen, geïnspireerd door de historische voorbeelden, wordt hierin immers sterk geconfronteerd met het streng wetmatige van constructie en functionaliteit.

Voor zover de moderne schilderkunst nog niet behandeld werd in de lessen Plastische Opvoeding, is er de mogelijkheid om de 19de-eeuwse en 20ste-eeuwse schilderkunst in de lessen Esthetica van het eerste óf het tweede jaar van de derde graad te integreren.

De cultuurreis (zie leerplan Exploratie derde graad) biedt tenslotte de gedroomde gelegenheid om de behandelde bouwkunst en andere beeldende kunsten in levende lijve te ontmoeten.

2.3 Leerplandoelstellingen

De leerplandoelstellingen hebben dezelfde indeling als die gebruikt werden bij de specifieke eindtermen (SET).

2.2.1 Kunst van de klank - het eerste jaar van de derde graad

Waarnemen.

De leerlingen

1. kunnen waarnemen door in een opdracht fenomenen zintuiglijk te observeren door geconcentreerd te luisteren naar muziek en hun waarnemingen exact te verwoorden, bij te stellen en zo innerlijk te verwerken; (SET 1)
2. kunnen in de waarnemingsfase afzien van oordelen en/of interpretaties; (SET 2)
3. kunnen kunstzinnige activiteiten gebruiken om het waarnemen te verscherpen en te verdiepen en dit aanwenden in muziek; (SET 3)
4. kunnen het gevoel als waarnemingsorgaan gebruiken in welbepaalde opdrachten
  - a. bij het beschrijven van fenomenen
  - b. * en om de gevoelens van anderen te leren waarnemen; (SET 4)
5. kunnen tijdens welbepaalde opdrachten geconcentreerd en met hun gevoel luisteren naar meer complexe cultuurproducten. (SET 5)

Denken

De leerlingen

6. kunnen erkennen dat hun eigen voorstellingen en oordelen een kleuring kunnen hebben, afhankelijk van hun denkstijl, hun positie en hun relatie met de waarneming; (SET 7)
7. kennen het onderscheid tussen Apollinische en Dionysische muziek;
8. kunnen verbanden leggen tussen de verschillende compositorische opvattingen (bijv. de sterke breuk tussen middeleeuwse en renaissancemuziek).

Oordelen

De leerlingen

9. kunnen onderscheiden in welke mate sympathie en antipathie hebben meegespeeld bij het vormen van een oordeel binnen een bepaalde opdracht; (SET 12)
10. kunnen na het kennismaken met verschillende standpunten een eigen oordeel formuleren binnen welomschreven leersituaties in het cultuurdomein muziek; (SET 13)
11. leren een gefundeerd oordeel vellen over een muziekwerk: niet zuiver impulsief, maar op basis van een zo intensief mogelijk 'luisteren';
12. leren 'luisterend' en 'oordelend' aanwezig zijn.

Onderzoeken

De leerlingen kunnen

13. aan de hand van diverse zoeksystemen – waaronder geautomatiseerde – gericht bronnenmateriaal verzamelen, ordenen en selecteren; (SET 15)
14. een onderzoeksopdracht plannen, uitvoeren en evalueren bij een theoretisch of een kunstzinnig project. (SET 16)

Kunstzinnigheid

De leerlingen

15. kunnen grote kunststromingen herkennen, het verband met hun tijdsgeest leggen en dit als referentiekader gebruiken tijdens kunstzinnige activiteiten en bij het onderzoek van hun eigen tijd, cultuur en geschiedenis; (SET 18)
16. kunnen de eigenheid herkennen van artistieke domeinen zoals muziek; (SET 20)
17. verwerven inzicht in de belangrijkste muziekvormen doorheen de verschillende stijlperiodes;
18. maken kennis met de biografie en enkele ‘grote’ muziekwerken van bepaalde componisten en kunnen de relatie kunstenaar/kunstwerk herkennen;
19. leren op zoek gaan naar de verhouding tussen woord en muziek in de vocale muziek;
20. beseffen dat een kunstwerk enerzijds een feitelijk gegeven is en anderzijds een oneindig, ondefinieerbaar karakter heeft;
21. leren streven naar een vreugdevolle kunstbeleving;
22. ondervinden dat de expressieve kracht van een muziekwerk pas volledig tot uiting komt als men aandacht schenkt aan de verschillende muzikale parameters.

Team vormen

De leerlingen

23. kunnen in het cultuurdomein muziek, binnen de context van een leeropdracht en mits begeleiding in een dialoogcultuur actief deelnemen. (SET 33)

Zelfreflectie

De leerlingen

24. kunnen zich bij welbepaalde leersituaties verplaatsen in verschillende standpunten en zienswijzen en dit gebruiken om het eigen standpunt te vormen of bewust te maken. (SET40)

2.2.2 Kunst van de ruimte - het tweede jaar van de derde graad

Waarnemen.

De leerlingen

1. kunnen waarnemen door in een opdracht fenomenen zintuiglijk te observeren en hun waarnemingen exact te verwoorden en bij te stellen; (SET 1)
2. kunnen in de waarnemingsfase afzien van oordelen en/of interpretaties; (SET 2)
3. kunnen kunstzinnige activiteiten en/of wetenschappelijke experimenten gebruiken om het waarnemen te verscherpen en te verdiepen en dit aanwenden in het cultuurdomein van de

architectuur; (SET 3)

4. kunnen het gevoel als waarnemingsorgaan gebruiken in welbepaalde opdrachten
  - a. bij het beschrijven van fenomenen
  - b. * en om de gevoelens van anderen te leren waarnemen; (SET 4)
5. leren zich inleven in binnenruimte, buitenvolume en omringend landschap van bouwwerken (bijv. via het maken van schetsen, tekeningen, aquarellen, enz. voor afbeeldingen of vanuit reële waarneming in de bouwomgeving);
6. vanuit de beleving van de samenhang (idealiter tijdens de cultuurreis) oor én oog hebben voor de akoestische kwaliteiten/gebreken van de verschillende ruimten.

Denken

De leerlingen

7. kunnen erkennen dat hun eigen voorstellingen en oordelen een kleuring kunnen hebben, afhankelijk van hun denkstijl, hun positie en hun relatie met de waarneming; (SET 7)
8. kunnen hun wiskundig ruimtelijk denken verrijken met driedimensionale weergaven bij kunstzinnige of technische opdrachten en bij het maken van een ontwerp voor welbepaalde opdrachten; (SET 8)
9. verwerven via de ontwerp oefening inzicht in het lezen en tekenen van op elkaar afgestemde grond-, gevel- en doorsnedenplannen op schaal.
10. kunnen theoretisch denken zowel in welomschreven kunstzinnige als wetenschappelijke opdrachten; (SET 10)
11. kunnen aangeven welk denkmodel ze gebruiken in bepaalde leeropdrachten. (SET 11)

Oordelen

De leerlingen

12. kunnen na het kennismaken met verschillende standpunten een eigen oordeel formuleren binnen welomschreven leersituaties in verschillende cultuurdomeinen zoals geschiedenis, talen, kunst en muziek; (SET 13)
13. hebben oog voor de maatschappelijke context waarin bouwwerken ontstaan (bv. de absolute heerschappij van de Farao en de Egyptische tempelbouw, de stadsgemeenschap en de Romaanse dom, de industriële revolutie en staalskeletbouw);
14. ontwikkelen gevoel voor de samenhang tussen architectuur en de aard van de bevolking, het klimaat en het landschap.

Onderzoeken

De leerlingen kunnen

15. aan de hand van diverse zoeksystemen – waaronder geautomatiseerde – gericht bronnenmateriaal verzamelen, ordenen en selecteren; (SET 15)
16. een onderzoeksopdracht plannen, uitvoeren en evalueren bij een theoretisch, een kunstzinnig of een technisch project. (SET 16)

Kunstzinnigheid

De leerlingen

17. kunnen grote kunststromingen herkennen, het verband met hun tijdsgeest leggen en dit als referentiekader gebruiken tijdens kunstzinnige activiteiten en bij het onderzoek van hun eigen tijd, cultuur en geschiedenis; (SET 18)
18. kunnen in een kunstzinnig proces structuren herkennen zoals bij architecturale composities; (SET 19)
19. kunnen de eigenheid herkennen van het artistieke domein architectuur; (SET 20)
20. kunnen creativiteit omvormen tot kunstzinnigheid
  - a. door uit te gaan van waarneming, inleving en de eigenheid van context en materialen,
  - b. door het pendelen tussen waarnemen en handelen bij het kunstzinnig proces;
  - c. en dit ook gebruiken in welbepaalde leeropdrachten zoals in teamvorming, zelfreflectie, expressie, praktische opdrachten en sociale interactie; (SET 21)
21. kunnen vertrouwen ontwikkelen in het eigen en het gemeenschappelijke kunstzinnige proces en kunnen de kunstenaar in andere mensen en in zichzelf ervaren; (SET 24)
22. zijn in staat om de voornaamste bouwtypes en -stijlen in de westerse bouwkunst vanaf de Egyptische cultuurperiode tot heden te herkennen en te beschrijven;
23. kunnen een band leggen met andere beeldende kunsten;
24. kennen het verband tussen deze bouwtypes en -stijlen en de bewustzijnsstadia van de mensheid;
25. maken kennis met die kunstwerken waarin de mens het sterkst vorm geeft aan de ruimte en waarbij hij het meest rekening moet houden met strenge fysische wetmatigheden: de bouwkunst of architectuur.

Vormgeven

De leerlingen

26. kunnen binnen de context van een leeropdracht en mits begeleiding voor een concrete opdracht een ontwerp en/of plan maken dat beantwoordt aan een bepaalde vraag of probleemstelling; (SET 25)
27. kunnen binnen de context van een leeropdracht en mits begeleiding bij een ruimtelijke opdracht de voorstelling van hun ontwerp omzetten in een precieze visuele weergave en deze gebruiken tijdens het uitvoeren; (SET 26)
28. verwerven via de ontwerp oefening inzicht:
  - in de essentie van hun ontwerponderwerp,
  - in de opbouw van een planproces,
  - in de ergonomische vereisten en de praktische organisatie van de functies van het te ontwerpen gebouw;
29. leren zich affectief verbinden met een architecturaal ontwerp;
30. hebben een eenvoudig inzicht in de structurele bouwtechnische oplossingen die in bepaalde cultuurperiodes werden toegepast, zoals zuivere drager–zuivere last, rondboog, spitsboog, staalskelet, gewapende betonbalk.

Team vormen

De leerlingen

31. kunnen binnen de context van een leeropdracht en mits begeleiding in een dialoogcultuur actief deelnemen. (SET 33)

Zelfreflectie

De leerlingen

32. kunnen zich bij welbepaalde leersituaties verplaatsen in verschillende standpunten en zienswijzen en dit gebruiken om het eigen standpunt te vormen of bewust te maken. (SET40)

3. Leerhouden

3.1. Het eerste jaar van de derde graad: muziekgeschiedenis

3.1.1. Muzikale parameters

- het onderscheid tussen Apollinische en Dionysische muziek
- het onderscheid tussen homofonie en polyfonie
- het begrijpen van het verschil tussen tonaliteit en modaliteit
- het onderscheid tussen verschillende muziekvormen zoals motet en madrigaal, symfonie en concerto, ...
- eventueel: de begrippen serialisme en dodecafonie

3.1.2. Historische benadering

a. De Griekse muziek

- de eenheid tussen woord, muziek en dans
- het oud-Griekse muziektheater (μυσική)
- het belang van aulos en lyra in de godenculti
- de tonoi (Plato over muziek en de Harmonie der Sferen)

b. Middeleeuwen: Musica Mundana en Musica Humana

- Gregoriaanse muziek
- troubadourlyriek en vroege meerstemmigheid
- religieuze en profane meerstemmigheid

c. Renaissance: muziek als taal

- uitbreiding van het cantus-firmus-principe in de vocale muziek (de Nederlandse polyfonisten)
- de evolutie van de instrumentale muziek
- verschillende lokale muziekstijlen: Frankrijk, Italië, Spanje, Engeland, Duitsland, ...
- overgangsfiguur renaissance - barok: de dionysische Monteverdi en de eerste volwaardige opera *Orfeo*

d. Barok

- vocale barokmuziek: opera, cantate en oratorium
- instrumentale barokmuziek
- twee grootmeesters van de barok: J.S. Bach en G.F. Händel

e. Classicisme

- Jozef Haydn
- W.A. Mozart en de sonatevorm

- W.A. Mozart en de vocale kunst
- L. Van Beethoven: verbinding tussen classicisme en romantiek

f. Romantiek

- vroege romantici: Carl Maria von Weber, Mendelssohn-Bartholdy, Schubert
- hoge romantiek: grootse orkestmuziek naast intieme kamermuziek
- nationale scholen
- programmamuziek
- romantische opera
- laat-romantiek: twee grote orkestrators: G. Mahler en R. Strauss

g. Overzicht van de 20ste-eeuwse ontwikkelingen

Als de leerkracht muziek van het tweede jaar van de derde graad dezelfde is als deze van esthetica (muziekgeschiedenis) van het eerste jaar van de derde graad, wordt het thema “overzicht van de **20ste-eeuwse ontwikkelingen**” in de muzieklessen (M.O.) van het tweede jaar van de derde graad behandeld.

- 20ste eeuw: traditionele en experimentele stromingen naast elkaar
- impressionisme
- expressionisme (en de breuk tonaal/atonaal, zie dodecafonie)
- neoclassicisme
- het postmodernisme

3.2 Het tweede jaar van de derde graad: Architectuurgeschiedenis

3.2.1. Architectuurgeschiedenis

- Egyptische bouwkunst: tempelopbouw, piramides
- Griekse bouwkunst: rechthoekige peristasistempel, Thalos, theater, stadion
- Romeinse bouwkunst: amfitheater, tempels, triomfbogen, constructieve innovaties zoals boog, tongewelf en beton
- vroegchristelijke bouwkunst: basilica en centraalbouw type
- Romaanse bouwkunst
- Gotische bouwkunst
- Renaissance bouwkunst
- Barok bouwkunst: Italiaanse barok, Frans classicisme, Duitse hoogbarok of rococo
- neostijlen en eclecticisme
- kiemen van de moderne architectuur: ingenieursbouwkunst, Arts and Craftsmovement, tuinstedenbeweging, invloeden vanuit VSA, Art Nouveau
- vóór en tijdens WO I: Deutsche Werkbund, futuristen, gewapend-betonarchitectuur
- na WO I: Bauhaus, internationale functionele stijl, organische architectuur, post-moderne architectuur
- eventueel:
  - megalithische bouwwerken, Oosterse, Arabische, Afrikaanse architectuur
  - de belangrijkste stijlen, gebouwen, kunstenaars, architecten die tijdens de cultuurreis bezocht of behandeld worden

De architectuurgeschiedenis kan ook uitgebreid worden tot:

- de prillste vormen van bouwkunst, met name grotwoningen, megalithische bouwwerken;
- andere stijlen dan die van de westerse bouwkunst, bijv. oosterse, Arabische en Afrikaanse.
- voor zover andere plastische kunsten van de 20ste eeuw nog niet behandeld zijn in de lessen Plastische Opvoeding, kunnen deze parallel met de architectuur van deze eeuw een plaats krijgen.

3.2.2. Ontwerpoefening

Tot het onderwerp van de ontwerpoefening behoren alle bouwprogramma's waarmee leerlingen al ervaring (kunnen) hebben gehad. Hier kan slechts gewezen worden op enige mogelijkheden. Meest voor de hand liggend is het ontwerpen van een 'woning' omdat dit een zeer universeel en door iedereen gekend gegeven is. 'Wonen' kan daarbij ruim begrepen worden: huis, hotel, klooster, weekendhuisje e.d. Daarnaast zijn ook het verbouwen van een bestaand gebouw of het ontwerpen van een zuiver architecturale ruimte (bijv. ruimtestructuren) mogelijke onderwerpen. Afhankelijk van de keuze van het onderwerp van de ontwerpoefening zal tot de leerinhoud behoren:

- voorbereidende oefeningen die leiden tot het doorgronden van het wezen van het onderwerp, tot een bewuster beleven van ruimte en stemming
- eenvoudige ergonomische gegevens
- organigram van functies
- schetsontwerpen
- bouwvolumestudies
- ontwerpen op schaal: grond-, gevel-, doorsnede- en situatieplannen
- eventueel:
  - perspectieven
  - presentatiemaquettes
  - maquettes van ruimtestructuur of ontwerponderdelen
  - meubelen
  - landschappelijke en sociale context

De ontwerpoefening kan vervolledigd worden met:

- een voorafgaande uitwerking van een landschappelijk en/of sociale context waarin het ontwerp gekaderd moet worden;
- perspectiefschetsen en -tekeningen van binnenruimtes of buitenvolume;
- een presentatiemaquette (van een gedeelte) van het uiteindelijke ontwerp;
- een onderzoeksmaquette van een ruimte of bouwonderdeel (bijv. trap, zuil en ruimtestructuur.);
- ontwerp van meubelen (zie ook het leerplan Expressie).

De ontwerpoefening kan een huis of woning betreffen maar ook grotere of minder voor de hand liggende bouwprogramma's, zoals hotel, klooster, verbouwing van een bestaand gebouw. Indien de ontwerpoefening het ontwerpen van een huis of woning betreft, is het belangrijk dat de leerlingen vanuit de beleving hun bestaande woonsituatie leren beoordelen en hun toekomstige woonideaal – geplaatst in een welbepaalde sociale context – leren uitdrukken.

3.3 Beeldende en plastische kunst (facultatief)

De beeldende en plastische kunst van de periode na Rembrandt kwam in het leerplan Esthetica van de tweede graad niet aan bod. In overleg met de leraar Plastische Opvoeding zal de leraar Esthetica ervoor instaan dat deze leerstof in de derde graad aan bod komt, ofwel in de lessen P.O., ofwel in de lessen Esthetica, ofwel door middel van beide en/of in combinatie met uitstappen naar musea en tentoonstellingen.

3.3.1. Indien in het eerste jaar van de derde graad

Na een korte blik op de romantische en realistische/naturalistische schilderkunst, waar de componenten ‘stemming’ en ‘voorstelling’ sterk aanwezig zijn, leren de leerlingen in samenhang met de ontwikkeling in de muziek het impressionisme, het expressionisme, het kubisme en de abstracte schilderkunst kennen. Ook de terugkeer naar de figuratie kan besproken worden.

Er kunnen dus werken getoond en besproken worden van bijvoorbeeld:

- Delacroix
- Ingres
- Corot
- Edvard Munch
- de Franse impressionisten
- Van Gogh
- Cézanne
- Kandinsky
- Paul Klee
- Chagall
- Malevitsj
- Picasso
- Ensor
- Spilliaert
- de Latemse scholen
- J. Pollock
- Rothko

Men kan ook (fragmenten uit) hun teksten over kunst behandelen en (delen uit) *Brieven over Esthetische opvoeding* van F. Schiller (zie ook het leerplan Nederlands). De rol van Rudolf Steiner als schilder en zijn werk over het wezen van de kleur kan men zijn terechte plaats geven.

3.3.2. Indien in het tweede jaar van de derde graad

Na een korte blik op de romantische en realistische/naturalistische schilderkunst waar de componenten ‘stemming’ en ‘voorstelling’ sterk aanwezig zijn, vaak geïntegreerd in ruimten (kastelen, zalen, paleizen, ...) leren de leerlingen hoe impressionisme en expressionisme kleur en voorstelling benadering. De nieuwe inzichten zullen in het laatste jaar van de middelbare school veeleer filosofisch en theoretisch onderbouwd kunnen worden.

In samenhang met de architectuur kan men bewegingen behandelen als Art Deco, Bauhaus, De Stijl, precies zulke bewegingen waar gestreefd werd naar de realisatie van het ‘Gesamt-Kunstwerk’. In dit perspectief is de bespreking van de bouwwerken van Rudolf Steiner (Goetheanum I en II) een geschikt uitgangspunt of sluitstuk: de dubbele koepelbouw (I) en de betonbouw (II) zijn twee zeer bijzondere aspecten.

4. Minimale materiële vereisten

4.1. Voor het eerste leerjaar van de derde graad

Het is aangewezen dat de leerkracht over een degelijke geluidsinstallatie en, idealiter, over een piano kan beschikken, om het nodige luistermateriaal te kunnen aanbieden aan de leerlingen. Uiteraard kunnen de leerlingen, indien mogelijk, hun eigen instrumenten meebrengen naar de les om bepaalde muziekfragmenten zelf uit te voeren tijdens de periodelessen.

4.2. Voor het tweede leerjaar van de derde graad

Een degelijke projectie van de getoonde bouwwerken en plans moet mogelijk zijn (dia- en overheadprojector + verduistering). Voldoende beeldmateriaal, alsook teken- en schetsmateriaal moet voorhanden zijn.

In elke stad bevinden zich wel bouwwerken die illustratief zijn voor de behandelde bouwkundige stijlperiodes. Een bezoek is dan ook aan te bevelen!

5. Evaluatie

5.1. Het eerste leerjaar van de derde graad

Naast de permanente evaluatie die zich vooral richt op de kunstzinnige verwerking van de lessen kan men ook testen organiseren waarbij gekeken wordt in hoeverre de leerlingen in staat zijn de luisterfragmenten in de juiste *periode* te situeren met behulp van de parameters. Ook kan nagegaan worden of de leerlingen ook enkele ‘specifieke’ luisterfragmenten, voordien gehoord tijdens de lessen, kunnen *herkennen* (met opgave van genre, componist, titel, ...).

De leerlingen verwerken hun notities tot een schrift dat na afloop van de periode beoordeeld wordt naar stijl en naar illustraties (tekstfragmenten van de vocale muziek, schetsen of tekeningen van betreffende componisten of muziekstukken, ...).

4.2. Het tweede leerjaar van de derde graad

De evaluatie gebeurt mondeling of schriftelijk, best gecombineerd met beeldmateriaal. De tekeningen en/of schetsen van bezochte gebouwen of behandeld beeldmateriaal laten zien of de leerling goed heeft waargenomen en zich affectief verbonden heeft met het onderwerp.

Het ontwerp wordt beoordeeld naar:

- inzet en bereidheid om een zoekproces/planproces te gaan waarbij niet volledig bevredigende oplossingen worden losgelaten en nieuwe oplossingen worden gezocht;
- exactheid en op elkaar afgestemd zijn van de op schaal getekende grond-, gevel- en doorsnedenplans (en eventueel maquette): hieraan kan men immers zien of de leerling zijn ontwerp geheel heeft doorzien, alle problemen heeft opgelost en of hij zich er affectief mee verbonden heeft.

6. Pedagogische en didactische wenken

6.1. Het eerste leerjaar van de derde graad

Het is van groot belang dat de leerlingen niet alleen muziek beluisteren, maar dat ze ook de kans krijgen om zelf muziekvoorbeelden te vertolken (vocaal en/of instrumentaal). Idealiter gebeurt dit in samenspraak met de muziekleerkracht.

Het is wenselijk om de leerlingen te stimuleren om naar concerten te gaan. Het bijwonen van een concert laat een meer ideale manier van *muziek beluisteren* en *muziek beleven* toe dan het luisteren naar een geluidsweergave van representatieve muziekwerken. Het is ook niet ondenkbaar om op school een of meer muzikanten uit te nodigen om een concert te verzorgen.

Het is heel belangrijk om bij de keuze van de muziekfragmenten exemplarisch te werk te gaan en het luisterproces van de leerlingen te sturen en te begeleiden. Er zijn verschillende manieren om dit mogelijk te maken:

- maak de leerlingen wegwijs in de muziktaal met behulp van de verschillende muzikale parameters (melodie, ritme, metrum, harmonie, dynamiek, tempo, klankkleur, interpretatie, ...) – de leerlingen krijgen zo een houvast om op een objectieve manier een muziekwerk te bespreken;
- partituren kunnen een houvast bieden om tijdens de beluistering de aandacht te richten op moeilijk hoorbare onderdelen (instrumentatie van het geheel, het melodisch verloop van de middenstemmen, veranderingen binnen het metrum, ...);
- tekstfragmenten zijn onontbeerlijk bij het beluisteren van vocale, meestal 'anderstalige' muziek.

Kortom: men moet proberen *inzichten* bij te brengen in verband met het compositieproces door een actieve en intense luisterhouding te stimuleren. Wat auditief waargenomen wordt, kan zo versterkt en verinnerlijkt worden.

Afhankelijk van de beschikbare lestijd zal men het aantal muziekfragmenten bepalen. In ieder geval blijft het volledige overzicht gewaarborgd.

6.2. Het tweede leerjaar van de derde graad

De religieuze bouwwerken vormen alleszins tot en met de Barok de beste leidraad om de bouwkunstgeschiedenis te behandelen. Daarbij moet men exemplarisch te werk gaan. Enkele karakteristieke voorbeelden van gebouwen zeggen meer dan een poging om een volledige opsomming te geven. Belangrijk is het grote gebaar dat spreekt uit een bouwwerk en de evolutie van dat bouwgebaar doorheen de tijd. Door het met elkaar vergelijken van tempels en kerken uit de verschillende bouwperiodes worden de karakteristieken scherper zichtbaar, bijv. Egyptische tempel vs. Griekse, Romaanse dom vs. Griekse peristasistempel, Thalos, theater en stadion e.d.

Het is zinvol om de band te leggen met de andere plastische kunsten via een zeer gekend voorbeeld, zoals de Egyptische tempel en piramide en het beeld van Chefren met Horusvalk. Hoewel architectuur bij uitstek een driedimensionale kunst is, moeten we ons in de klas behelpen met tweedimensionale afbeeldingen: dia's, foto's, plannetjes. Er moet dus een sterk beroep gedaan worden op de ruimtelijke inlevering. Indien mogelijk is daarom een bezoek van gebouwen aan te bevelen.

Het tekenen van gebouwen is een grote hulp om ze bewust waar te nemen. Uiteraard is tekenen op locatie het waardevolst. De cultuurreis biedt hier vele mogelijkheden. Daarom wordt de reisbestemming best zo gekozen dat een zo groot mogelijk scala van bouwperiodes in levende lijve te ervaren is.

De hele ontwerp oefening op zich is een uitstekende methodologische hulp om op actieve wijze toegang te krijgen tot architectuur.

7. Bibliografie

Wat hierna volgt, is slechts een greep uit de zéér omvangrijke bibliografie. Van heel wat werken werd de datum van de eerste uitgave vermeld; recente herdrukken en/of vertalingen bewijzen hun waarde: de lijst is niet exhaustief!

7.1. Klank

- ALTMANN, G., *Musikalische Formenlehre*, K.G. Saur, München, 1984.
- BARBIER, P., *Triomf en tragedie der castraten*, Bruna, Utrecht, 1991.
- BECKH, H., *Die Sprache der Tonarten*, Urachhaus, Stuttgart, 1977.
- BLOEMINK, F., VAN DER ZANDEN, J., *De componistenladder. Van Bach tot Schönberg*, uitg. Holland, Haarlem, 1990.
- BLUME, F., e.a., *Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Terminorum Musicae Index Septem Linguis Redactus*, Bärenreiter, Kassel/Basel/Tours/London, 1980.
- BOEREBOOM, M., *Handboek vande Muziekgeschiedenis*, De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen/Utrecht, 1972 (vierdelig).
- BOSSUYT, I., *Muziekgeschiedenis* [delen 1, 2, 3 en 4], Acco, Leuven-Amersfoort, 1990.
- BROECKX, J.L., *Stalen van de Europese muziek 1900-1910*, Metropolis, Antwerpen, 1973.
- BROECKX, J.L., *Grondslagen van de muziekgeschiedenis*, Metropolis, Antwerpen, 1982.
- BROKKEN, J., *Met musici. Portretten*, Arbeiderspers, Amsterdam, 1988.
- BUCKINX, B., *De kleine Pomo of De muziekgeschiedenis van het postmodernisme*, Alamire, Peer, 1994.
- BURNEY, Ch., *Muzikale Reizen. Kroniek van het Europese muzikleven in de 18de eeuw*, Antwerpen, Hadewijch, 1991.
- CHAILLEY, J., *40.000 jaar muziek*, Het Spectrum, Utrecht-Antwerpen, 1967.
- COBUSSEN, M., WELTEN, R., *Dionysos danst weer. Essays over hedendaagse muziekbeleving*, Kok Agora, Kampen, 1996.
- DE LA MOTTE, D., *Kontrapunkt*, Bärenreiter, Kassel, 1981.
- EGGEBRECHT, H.H., *Musikalisches Denken. Aufsätze zur Theorie und Ästhetik der Musik*, Heinrichshofen, Wilhelmshaven, 1977.
- FURTWÄNGLER, W., *Musique et verbe*, Le Livre de Poche, Albin Michel, 1979.
- GRIFFITHS, P., *Componisten van deze tijd. Overzicht van de moderne muziek*, De Haan, Haarlem, 1980.
- HAMBURG, O., *Muziekgeschiedenis in voorbeelden*, Het Spectrum, Utrecht-Antwerpen, 1987.
- KLOIBER, R., *Handbuch der Oper*, Bärenreiter, 1978.
- KNAUS, J., *Sprache, Dichtung, Musik*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1973.
- KONOLD, W., *Deutsche Oper – einst und jetzt*, Bärenreiter, Kassel-Basel-London, 1980.
- LANG, P., *Music in Western Civilization*, J.M. Dent & Sons Ltd., London, 1963.
- LAUER, H.E., *Die Entwicklung der Musik im Wandel der Tonsysteme*, Verlag Die Pforte, Basel, 1976.
- OBERKOGLER, Fr., *Atonalität und Elektronik, Schönberg, Webern, Hauer, Wenen*, 1975.
- PETER, Chr., *Die Pause in der Musik und ihre Analogie im Leben und in der Erziehung. Die Wiederholung in der Musik, ihre Bedeutung und ihre Anwendung in der Erziehung und im musikunterricht*, Stuttgart, 1986.
- RIEGER, E., *Frau und Musik*, heruitgegeven door Eva Rieger, Fischer Taschenbuch Verlag, 1980.

ROSENTHAL, H. en WARRACK, J., *Guide de l'Opéra*, Fayard, 1986.
 SCHAUB, S., *Beknopte geschiedenis van de muziek*, Het Spectrum, Utrecht-Antwerpen, 1995.
 VAN ACKERE, J., *De intieme vormen der muziek, de kamermuziek en het lied*, Standaard, Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven.
 WAUTERS, G.A., BLEIJ, D.S., *Waar woord en toon elkander wijden ... 30 meesterwerken der Geloofsmuziek*, Lannoo, Tielt/Bussum, 1981.
 WILDIERS, M., *De muziek der sferen. Vier opstellen over wereldbeeld en cultuur*, Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen/Amsterdam, 1983.

7.2. Ruimte

BALDINI, U., *Florence, Dom en Baptisterium*, Atrium, Alphen aan de Rijn, 1989.
 BALDINI, U., CASAZZA, O., *The Brancacci Chapel*, Electa, Milano, 1991.
 BARSALI, I.B., *De landhuizen van Latium*, Atrium, Alphen aan de Rijn, 1989.
 BAYES, K., *Anders omgaan met bouwen*, Christofoor, Zeist, 1994.
 BIESANTZ, H., KLINGBORG, A., *Le Goethéanum. L'impulsion de Rudolf Steiner en architecture*, Goethéanum – Université Libre de Science Spirituelle – Section des Arts Plastiques, Editions Anthroposophiques Romandes, Genève, 1981.
 BRILLIANT, R., *Roman art from the Republic to Constantine*, Readers Union/Phaidon Press Ltd, Londen, 1974.
 BURCKHARDT, J., *De cultuur der Renaissance in Italië*, (2 delen), Prisma, Utrecht, 1960.
 CASSON, L., *Das alte Ägypten*, Time-Life International (Nederland), 1966.
 COLLINS, G.R., *Gaudi*, Escudo de oro, Barcelona, 1981.
 COUGHLAN, R., *Michelangelo und seine Zeit 1474-1564*, Time-Life International, 1966.
 GEROSA, G., *Griechenland, Reise zu den Quellen unserer Kultur*, Belser Verlag, Stuttgart, 1988.
 GÖBEL, Th., *Die Quellen der Kunst*, Philosophisch-Anthroposophischer Verlag am Goetheanum, Dornach, 1982.
 GÖBEL, Th., *Mythos und Kunst*, Verlag am Goetheanum, Dornach, 1997.
 HEYER, K., *Das Wunder von Chartres*, Mellinger Verlag, Stuttgart, 1956.
 KEMPEN, C., *Der Bau*, Freies Geistesleben, Stuttgart, 1978.
 LASSUS, J., *The early Christian and Byzantine world*, Hamlyn, London, 1967.
 MAGGI, S., *Het Forum Romanum*, Atrium, Alphen aan de Rijn, 1989.
 MANN, A.T., *Gewijde Bouwkunst*, Atrium, Icob BV, Alphen aan de Rijn, 1996.
 PAPAFAVA, F., *Vatikan*, Gestione Vendita Pubblicazioni, Vatikanstadt/Citta del Vaticano, 1993.
 PETSAS, Ph., *Delphi-Monuments and Museum*, Krene Editions, 1981.
 PEVSNER, N., *Europese architectuur (middeleeuwen en renaissance)*, Ad. Donker, Rotterdam, 1974.
 PEVSNER, N., *Geschiedenis van de bouwkunst in Europa*, Ad. Donker, Rotterdam, 1965.
 POESCHEL, S., JANSEN, D., *Rome, Kunst en geschiedenis vanaf de oudheid tot heden*, Artemis, Kok-Kampen, Brepols-Turnhout, 1992.
 PÖRTNER, R., *Oude beschavingen in nieuw licht. Nieuwe inzichten van de moderne archeologie*, Ankh-Hermes, Deventer, 1976.
 RICHTER, G., *Chartres*, Urachhaus, Stuttgart, 1976.
 RICHTER, G., *Ideen zur Kunstgeschichte*, Urachhaus, Stuttgart, 1982.
 STEINER, R., *Architektur, Plastik und Malerei des Ersten Goetheanums*, Dornach.

STEINER, R., *De spirituele bronnen van de kunst*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1993.
 STEINER, R., *Het eerste Goetheanum*, Vrij Geestesleven, Zeist.
 STREIT, J., *Zon en kruis*, Christoffor, Zeist.
 TEICHMANN, F., *Der Mensch und sein Tempel. Chartres*, Urachhaus, Stuttgart, 1991.
 TOBINO, M., *De Dom van Pisa*, Atrium, Alphen aan de Rijn, 1989.
 VAN SEVENANT, A., *Poëtica van de architectuur*, Hadewijch, Antwerpen-Baarn, 1995.
 VELTMAN, W.F., *Chartres*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1991.
 VON EINEM, H., *Michelangelo*, W. De Haan, Zeist, 1962.

7.3. Plastische kunsten

ADRIAANS, F., BAUDOUIN, P., CLAERHOUT, A., DEBLAERE, A., MERTENS, Ph., *Kunst van Altamira tot heden*, De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen, 1978.
 BALDINI, U., CASAZZA, O., *The Brancacci Chapel*, Electa, Milano, 1991.
 BOOS-HAMBURGER, H., *Aus Gesprächen mit Rudolf Steiner über Malerei*, Basel, 1985.
 GÖBEL, Th., *Die Quellen der Kunst*, Philosophisch-Anthroposophischer Verlag am Goetheanum, Dornach, 1982.
 GOETHE, J.W., *Kleurenleer*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1991.
 HEBING, J., *Lebenskreise-Farbenkreise. Erinnerungen. Aus den Tagebüchern des Malers*, Stuttgart, 1969.
 HEBING, J., *Welt, Farbe und Mensch*, Stuttgart, 1983.
 JULIUS, F., *De twaalf driften*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1973.
 KANDINSKY, W., *Spiritualiteit en abstractie in de kunst*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1993.
 PROSKAUER, H.O., *Zum Studium von Goethes Farbenlehre*, Basel, 1986.
 RICHTER, G., *Ideen zur Kunstgeschichte*, Urachhaus, Stuttgart, 1975.
 SCHWENK, Th., *Das sensible Chaos*, Freies Geistesleben, Stuttgart, 1976.
 STEINER, R., *Architektur, Plastik und Malerei des Ersten Goetheanum*, Dornach.
 STEINER, R., *Das Künstlerische in seiner Weltmission*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach, (GA 276).
 STEINER, R., *Das Wesen der Farben*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach, (GA 291).
 STEINER, R., *De kleuren, werking en karakter*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1981.
 STEINER, R., *De spirituele bronnen van de kunst*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1993.
 STEINER, R., *Der Mensch als Zusammenklang des schaffenden, bildenden und gestaltenden Weltenwortes*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach, (GA 230).
 STEINER, R., *Farbenerkenntnis*, aanvulling op *Das Wesen der Farben*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach, (GA 291a).
 STEINER, R., *Kunst im Lichte der Mysterienweisheit*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach, (GA 275).
 STEINER, R., *Kunstgeschichte als Abbildung innerer geistiger Impulse*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach, (GA 292).
 STEINER, R., *Licht en duisternis. Over het wezen van de kleuren*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1982.
 STEINER, R., *Zur Sinneslehre*, Freies Geistesleben, Stuttgart, 1980.
 VOGEL, L., *Der dreigliedrige Mensch*, Verlag am Goetheanum, Dornach, 1992.
 WEITMANN, F., *Aus dem künstlerischen Unterricht der Waldorfschulen. Malen und Zeichnen in der Oberstufe*, Stuttgart, 1981.